

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854, OMUİFD Haziran 2024, 56: 1-22

Kıyâmet Alâmetlerine Mu'tezilî Bakış -Zemahşerî Örneği-

Mu'tazila's View on the Signs of Apocalypse
-The Example of Zamakhshari-

Dr. Öğr. Üyesi Züleyha BİRİNCİ¹

¹İlahiyat Fakültesi, Trabzon Üniversitesi, Trabzon
· zbirinci@trabzon.edu.tr · ORCID > 0000-0002-0397-8130

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Ocak/January 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Nisan/April 2024

Yıl/Year: 2024 | **Sayı – Issue:** 56 | **Sayfa/Pages:** 1-22

Atıf/Cite as: Birinci, Z. "Kıyâmet Alâmetlerine Mu'tezilî Bakış-Zemahşerî Örneği-"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 56, Haziran 2024: 1-22.

KIYÂMET ALÂMETLERİNE MU'TEZİLÎ BAKIŞ -ZEMAŞERÎ ÖRNEĞİ-

ÖZ

Klasik dönem Sünnî kelâm eserlerinde çok fazla yer verilmeyen meselelerden olan kıyâmet alâmetleri, özellikle son devirlerde daha çok tartışılmış ve konuyla ilgili farklı görüşler benimsenmiştir. Tartışmalar daha ziyade kıyâmetin kopmasına yakın bir zaman önce gerçekleşeceği ifade edilen büyük alâmetler etrafında cereyan etmiştir. Bu bağlamda bu alâmetleri bir inanç meselesi olarak görenler olduğu gibi bu kategoride görmeyenler de olmuştur. Bu makale, farklı fikirlere ve soru işaretlerine konu olan bu mevzuyu Mu'tezile açısından incelemeyi hedeflemiştir. Bunun için Mu'tezile içinde konu hakkında nispeten daha çok mâlûmat veren Zemahşerî'nin fikirleri üzerinde durulmuştur. Nitekim literatürde Mu'tezile'nin ve Zemahşerî'nin bu konuya ilişkin görüşlerini müstakil ve detaylı olarak ele alan bir araştırma olmadığı görülmüştür. Makalenin amacı kıyâmet alâmetleri hakkında Zemahşerî'nin görüşlerini tespit etmek ve buradan hareketle Mu'tezile'nin konuya yaklaşımıyla ilgili bir fikir edinebilmektir. Çalışmada döküman analizi metodu kullanılarak Zemahşerî'nin Keşşâf adlı eseri incelenmiştir. Ayrıca el-Minhâc ve Esâsü'l-Belâğa eserlerine müracaat edilmiştir. Zemahşerî'nin Keşşâf isimli eserinde çoğunlukla rivayetleri dikkate almak suretiyle kıyâmet alâmetlerini kabul ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Zemahşerî, Kıyâmet Alâmetleri, el-Keşşâf

MU'TAZILA'S VIEW ON THE SIGNS OF APOCALYPSE -THE EXAMPLE OF ZAMAKHSHARI-

ABSTRACT

The subject of signs of apocalypse was not given much place in the Sunni theological works of the classical period. The subject of signs of the apocalypse has been discussed more in recent times and different views have been adopted on the subject. The discussions mostly have took place around the great signs of the apocalypse. There are those who see the great signs of the apocalypse as a matter of faith, but there are also those who do not accept them as a matter of faith. This article aims to examine this issue, which is the subject of different ideas and question marks, from the perspective of Mu'tazila. For this reason, the ideas of Zamakhshari, who gave relatively more information on the subject among

Mu'tazila, were emphasized. As a matter of fact, it has been seen that there is no research in the literature that deals with the views of Mu'tazila and Zamakhshari on this subject independently and in detail. The aim of the article is to determine Zamakhshari's views on the signs of the apocalypse. Moreover, it is to get an idea about Mu'tazila's approach to the subject. Document analysis method was used in the study. Zamakhshari's work called al-Kashshaf was examined. Additionally, his works named al-Minhaj and Asas al-Balaga were consulted. It has been seen that Zamakhshari, in his work called al-Kashshaf, mostly took the narrations into consideration and accepted the signs of the apocalypse.

Keywords: Kalam, Mu'tazila, Signs of Apocalypse, al-Zamakhshari, al-Kashshaf

GİRİŞ

Kıyâmet alâmetleri konusu başlangıçta çokça tartışılan kelâmî problemlerden biri değildi. Ehl-i hadîs çizgisinden farklı olarak mütekaddimûn dönemi Sünnî kelâm eserlerinde bu meseleye ya hiç değinilmemekte ya da kıyâmet alâmetlerinin hak olduğunu söyleme ve büyük-küçük bazı kıyâmet alâmetlerini sıralama şeklinde sınırlı ifadelerle yer verilmekteydi. Bunun ötesinde bu konu müstakil başlıklar altında incelenen veya münhasıran teliflerin yapıldığı bir mesele değildi. Müteahhirûn devir Sünnî kelâm kitaplarında da durumun bundan çok farklı olmadığı söylenebilir. Kıyâmet alâmetleri mevzuunun bilhassa yakın dönemde ve günümüzde daha genişçe ele alındığı görülmektedir. Bu çerçevede yakın dönem ve günümüz kelâm literatürü içinde kıyâmet alâmetleri ya sistematik kitaplarda bir bölüm olarak ele alınmakta yahut da konuyla ilgili müstakil eserler yazılmaktadır.^[1] Bu makalede kıyâmet alâmetleri konusuna Mu'tezile mezhebinin bakışı üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Ele aldığımız konuya giriş yapmak ve meseleyi daha anlaşılır kılmak üzere öncelikle kavramsal çerçeve üzerinde durmak faydalı olacaktır. Buna göre kıyâm kökünden türeyen kıyâmet sözcüğü; kişinin dirilip mezarından kalkması ve yüce Allah'ın huzurunda durması mânâsına geldiği gibi bu hadisenin başlangıcını oluş-

[1] Genel mahiyette kıyâmet alâmetleri hakkında yapılan yakın devir ve modern çalışmalara örnek olarak bk. Ebü'l-Avn Şemseddin es-Seffârîni, Levâmî'u'l-envâri'l-behiyye ve sevâtî'ü'l-esrârî'l-eseriyye (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 2/65-157; Muhammed Selâme Cebr, Eşrâtü's-sâ'a ve esrâruhâ (Kahire: Dârü's-Selâm, 1993), 1-143; Muhammed b. Resûl el-Berzencî, el-İşâ'a li eşrâtü's-sâ'a, nşr. Muhammed Zekerîyyâ el-Kandehlevî (Beirut: Dârü'l-Minhâc, 2005), 4-188; Fehmi Soğukoğlu, "Cibrîlî Hadisinde Geçen Kıyâmet Alâmetlerinin Yeniden Değerlendirilmesi", Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (2018), 120-132; İlyas Çelebi, Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler (İstanbul: Kitabevi, 2000), 58-189; Mustafa Akman, "Kelâm Perspektifinden Kıyâmet Alâmetlerinin Mahiyeti", Journal of Islamic Research 32/1 (2021), 190-211.

turan kozmik değişikliğin gerçekleşmesi anlamına da gelmektedir^[2] Sûra ilk üfürüşle başlayacak olan kozmik değişikliği ifade eden kıyâmet esnasında çok dehşet verici olaylar yaşanacak ve yeryüzündeki düzen altüst olacaktır.^[3]

Âyetlerde dünyanın düzenini bozan kıyâmetin gerçekleşme zamanı, “es-sâa” sözcüğüyle ifade edilmektedir. Kur’an’da kıyâmetin ne zaman kopacağına dair bir bilgi verilmemekte ve onun vaktini sadece Allah’ın bildiği dile getirilmektedir.^[4] Ayrıca kıyâmetin ansızın gerçekleşeceği buyurulmaktadır.^[5] Diğer taraftan dinî kaynaklarda kıyâmetin kopmasından önce gerçekleşecek olan ve kıyâmetin yaklaştığını gösteren işaretlerden bahsedilmekte ve bunlara kıyâmet alâmetleri denilmektedir. Kıyâmet alâmetleri anlamındaki “eşrâtü’s-sâa” tabiri,^[6] Kur’an’da doğrudan zikredilmemektedir. Bir yerde “eşrât” kelimesine “sâat”ın yerini tutan “hâ” zamiri eklenmesi suretiyle bu tabir zikredilmiş olmakta ve kıyâmet alâmetlerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir.^[7] Kıyâmet alâmetleri hadislerde eşrâtü’s-sâa ve emârâtü’s-sâa gibi ifadelerle^[8] anılmaktadır.^[9]

Kur’ân-ı Kerîm’de kıyâmet alâmetlerinin geldiği söylenmekte fakat bunun hakkında detaylı mâlûmat verilmemektedir. Kıyâmet alâmetleriyle alakalı geniş bilgiye hadislerde yer verilmektedir. Hadis rivayetlerinde kıyâmet alâmetleri olarak nakledilen olayların bazıları şöyledir: İlmin kaldırılması, cehaletin kök salması, zinanın alenen yapılması, kadınların çoğalıp erkeklerin azalması, zenginliğin artması ve zekât verilecek kimsenin bulunamaması, insanların bina yapmada yarış etmesi, adam öldürmenin ve fitnenin çoğalması, zelzelelerin artması, insanların

[2] Ebü’l-Kasım el-Hüseyni er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi’l-Kur’ân*, thk. Safvân A. ed-Dâvudî (Dimaşk: Dârü’ş-Şâmiyye, 1412), “kvm”, 691; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Dârü Sâdir, 1414), “kvm”, 12/506; Bekir Topaloğlu, “Kıyâmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/516.

[3] Bk. Tâhâ 20/105-107; el-Hac 22/1-2; el-Mü’min 40/18; el-Vâkıa 56/1-6; en-Nebe’ 78/19-20; el-Karia 101/ 1-5.

[4] Bk. Fussilet 41/47; ez-Zuhruf 43/85; en-Nâziât 79/42.

[5] Bk. el-En’âm 6/31; el-A’râf 7/187; Yûsuf 12/107.

[6] Zemaşherî *Esâsü’l-belâğâ* adlı kitabında “eşrât” sözcüğüne “başlangıç alâmeti” anlamı vermekte, her şeyin başlangıcının alâmetleri olduğunu belirtmekte ve buna “eşrâtü’s-sâa” tabirini örnek vermektedir. Buna göre Zemaşherî açısından “eşrâtü’s-sâa” kıyâmetin başlangıç alâmetleri anlamına gelmektedir. Bk. Ebü’l-Kasım Mahmûd ez-Zemaşherî, *Esâsü’l-belâğâ*, thk. Muhammed Bâsîl A. es-Sûd (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1998), 1/502. “Eşrâtü’s-sâa” tabiri hakkında bilgi için ayr. bk. Mehmet Şaşa, “Niyazi Mısırî’nin Perspektifinden Kıyâmet Alâmetleri”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu 17-19 Kasım 2017 Malatya*, ed. Nusret Akpolat vd. (Ankara: TDV, 2018), 1/585-586.

[7] Bk. Muhammed 47/18.

[8] Bk. Buhârî, “İman”, 37; “Menâkıbü’l-ensâr”, 51; Müslim, “İman”, 5-7; Ahmed b. Hanbel, 1421/2001, 1/435.

[9] Bk. Kemâlüddîn Ahmed el-Hanefî el-Beyâzî, *İşârâtü’l-merâm min ‘ibârâtü’l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzâk (Kahire: Mustafa el-Halebî, 1949), 67; Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 62, 66-68; Galip Türcan, *Kur’an’da Ahiret İnanç* (Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006), 183-184; Yusuf Şevki Yavuz, “Kıyâmet Alâmetleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/522.

kabirlere gidip ölmüş kimselerin yerinde olmak istemeleri.^[10] Bazı hadis rivayetlerinde birtakım alâmetler meydana gelmeden kıyâmetin kopmayacağı ifade edilmekte ve bu alâmetler şu şekilde zikredilmektedir: Duman, deccâl, dâbbe, güneşin batıdan doğması, nüzül-i İsâ, Ye'cüc ile Me'cüc, üç yer batması ve Yemen'de ortaya çıkıp insanları mahşer yerine sevk eden bir yangın.^[11]

Hadis rivayetlerinde zikredilen alâmetler, âlimler tarafından çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Bu bağlamda genellikle kıyâmet alâmetleri uzak, orta ve yakın alâmetler olmak üzere üçe;^[12] ahlâkî ve fizikî olmak üzere ikiye;^[13] küçük ve büyük alâmetler olmak üzere ikiye^[14] ayrılmıştır.^[15] Tartışmaya konu olan asıl alâmetler, kıyâmetin kopmasına yakın bir zamanda meydana geleceğine inanılan olağanüstü olaylar ve kozmik değişimler mânâsındaki büyük alâmetlerdir. Bunlar da deccâlin çıkışı, mehdînin zuhur etmesi, Hz. İsâ'nın nüzülü, Ye'cüc'le Me'cüc'un ortaya çıkması, gökten dumanın inmesi, Hicaz'da büyük bir ateşin çıkması ve yerden dâbbenin çıkmasıdır.^[16]

Deccâlin çıkışı, mehdînin zuhuru ve nüzül-i İsâ'nın kıyâmetin büyük alâmetlerinden olduğu hakkındaki bilgiler, hadis rivayetlerine dayanmaktadır. Ye'cüc ve Me'cüc, duman, dâbbetü'l-arz ve ayın yarılması hususları, hadislerde geçtiği gibi Kur'an'da da geçmektedir. Fakat hadis rivayetlerinin aksine, bu olaylar âyetlerde doğrudan kıyâmet alâmetleri olarak isimlendirilmemektedir. Bu gibi nedenlerle hangi olayların kıyâmet alâmeti olduğu, kıyâmet alâmetlerinin mahiyetleri, gerçekleşme sıraları ve ortaya çıkış zamanları gibi konularda ilim adamları arasında farklı fikirler bulunmaktadır.^[17] Kıyâmetin kopmasından önce onun yaklaştığına işaret eden bazı alâmetlerin mevcudiyetini kabul edenler çoğunluktadır, ancak bu tür büyük alâmetler hakkında bazı çekinceler ileri sürenler de vardır. Bu çerçevede kıyâmet alâmetlerini bir inanç meselesi olarak görenler olduğu gibi mevzuya farklı yaklaşım sergileyenler de bulunmaktadır.^[18]

[10] Bk. Buhârî, "Fiten", 25; "Hudûd", 20; "İlim", 21; "Nikâh", 110; "Zekât", 9; Müslim, "Fiten", 17, 53; "İlim", 8; "Zekât", 61.

[11] Bk. Müslim, "Fiten", 39-40; İbn Mâce, "Fiten", 28.

[12] İsfahânî, *el-Müfredât*, 435; Berzencî, *el-İşâ'a*, 27, 31, 143, 175.

[13] Muhammed Ahmed Abdülkadir, *Akîdetü'l-ba's ve'l-âhire fi'l-fikri'l-İslâmî* (İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmi'iyye, 1986), 50-64.

[14] Cebr, *Eşrâtü's-sâ'a*, (Kahire: Dârü's-Selâm, 9-20; Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehl-i Sünnet İtikadı* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013), 325-326.

[15] Kıyâmet alâmetlerinin tasnifi hakkında ayrı bk. Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 68-69.

[16] Yavuz, "Kıyâmet Alâmetleri", 25/522-523.

[17] Bk. Muhammed es-Seffârîni, *Ahvâlü yevmi'l-kıyâme ve 'alâmâtühe'l-kübrâ* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1986), 15-117; Cebr, *Eşrâtü's-sâ'a*, 20, 97; Berzencî, *el-İşâ'a*, 175-334; Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 71-79, 91-95; Ahmet Emin Seyhan, *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri (Envâru'l-Âşikin Örneğinde)* (Isparta: Tuğra Ofset, 2006), 123, 141, 146, 165-172; Yavuz, "Kıyâmet Alâmetleri", 25/522-523.

[18] Bk. Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, haz. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennâr, *Şerhu'l-Akaid* (Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 2007), 200; Ali b. Muhammed el-Karî, *Dav'ul meâlî Şerhu Bed'il-emâlî*,

Bu çalışmada kıyâmet alâmetleri Mu'tezile perspektifinden incelenecektir. Bilindiği üzere Mu'tezile'ye ait eserlerin büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Ulaşabilenler içerisinde de kıyâmet alâmetlerini müstakil olarak inceleyen bir eser bilinmemektedir. Günümüze eseri intikal eden Mu'tezilî âlimler içinde kıyâmet alâmetleri hakkında diğerlerine nispeten daha çok yönlü bilgi edinilebilen ilim adamı Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Bu nedenle bu makalede, Mu'tezile'de kıyâmet alâmetleri konusu, Zemahşerî özelinde ele alınacaktır. Makalenin amacı Zemahşerî'nin kıyâmet alâmetleri hakkındaki görüşlerini tespit edebilmek ve buradan yola çıkarak Mu'tezile'nin bu meseleye bakış açısı hakkında bir fikir edinebilmektir. Bu çalışmanın özellikle büyük kıyâmet alâmetleri hakkında zihinlerde oluşabilecek soru işaretlerine ve itirazlara çözüm arayışının bir parçasını teşkil etmesi açısından önem taşıdığı ifade edilebilir.

Yaptığımız literatür taraması neticesinde Mu'tezile'yi bu açıdan münhasıran ve detaylı biçimde ele alan bir çalışma tespit edilememiştir. 2010 yılında hazırlanan "Müslüman Kelamında Kıyâmet Alâmetleri" başlıklı bir yüksek lisans tezinde "Mu'tezile'ye Göre Kıyâmet Alâmetleri" şeklinde bir alt başlık açılmış ve konuyla ilgili yaklaşık bir sayfalık mâlûmat verilmiştir. Ağırlıklı olarak Zemahşerî'nin düşüncelerine değinilmiş ve Mu'tezile hakkında tashihi gereken genel bazı sonuçlar ortaya konulmuştur.^[19]

Makalede sosyal bilimler araştırma yöntemlerinden döküman analizi metodu kullanılmıştır. Bu bağlamda Zemahşerî'nin *Keşşâf* isimli eseri taranarak, kıyâmet alâmetleriyle ilgili veriler toplanmıştır. Ayrıca aynı müellifin *el-Minhâc* ve *Esâ-sü'l-belâğa* adlı eserlerindeki konuyla ilgili bilgilerden de faydalanılmıştır. Zemahşerî haricinde kıyâmet alâmetlerine dair düşüncelerine ulaşabildiğimiz diğer Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine de yer verilmiş ve bu düşünceler birbiriyle karşılaştırılmıştır. Böylece Mu'tezile mezhebinin kıyâmet alâmetlerine bakışı hakkında daha isabetli bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

1. ZEMAHŞERÎ'NİN KİYÂMET KONUSUNA YAKLAŞIMI

1.1 Kıyâmetin Vaktinin Belirsiz Olması

Birçok âyette kıyâmetin ne zaman kopacağını sadece Allah'ın bildiği haber verilmektedir. Cibrîl hadisi gibi meşhur bazı haberlerle de bu husus teyit edilmek-

thk. Haldûn Ali Zeynüddîn (Dimeşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2011), 99-101, Abdüllatif el-Harpûtî, *Tenki-hu'l-kelâm fî akaidi ehli'l-İslâm* (İstanbul: Necmi İstikbâl Matbaası, 1330), 350-360; Bilmen, *Muvazzah*, 325-330; Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, 191-192.

[19] Bk. Sümeýra Özkân, *Müslüman Kelamında Kıyâmet Alâmetleri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 9. Zemahşerî'nin nüzül-i İsâ'ya dair görüşleri üzerinde duran yeni bir çalışma için bk. Mikail İpek, "Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Nüzül-i İsâ Meselesi", *Bütün Yönleriyle Zemahşerî*, ed. Ömer Aslan - Hasan Özalp (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2023), 2/377-382.

tedir. Âlimlerin büyük çoğunluğu nezdinde de bu fikir kabul edilmiştir. Ancak bununla örtüşmeyecek şekilde cefr ve ebced hesabı gibi çeşitli yol ve yöntemlerle kıyâmet için bir vakit tayin etme girişiminde bulunanlar ve değişik tahminler yürütenler de olmuştur.^[20] Zemahşerî'ye göre kıyâmetin gerçekleşme zamanı hakkındaki bilgi, Allah katındadır. Allah, bu bilgiyi kendisine saklamış ve kendisi haricinde hiç kimseye bildirmemiştir. Bu anlamda mukarreb (yakın kılınan) melekleri ve peygamberleri bile bu bilgiden haberdar etmemiştir^[21] Buradan hareketle Zemahşerî açısından sûra üflemeyle görevli İsrâfil adlı meleğin bile sadece Allah'tan gelecek olan emri beklediği sonucuna ulaşılabilir. Zemahşerî'nin ifadesine göre Allah, insanların ölüm vaktini gizlediği gibi kıyâmet vaktini de gizlemiştir. Böylece kullarını daha etkili bir şekilde itaate sevk etmeyi ve onları günahlardan caydırmayı murad etmiştir.^[22] O halde Zemahşerî açısından kulları kıyâmetten haberdar edip onun vaktini gizli tutmanın, onları daha çok ibadete teşvik etme şeklinde bir faydası mevcuttur.

Zemahşerî'ye göre Allah'ın kıyâmetin vaktini gizlemesi, bununla birlikte kıyâmetin vaki olacağını haber vermesi, O'nun insanlara bir lütfudur.^[23] Eğer bu bir lütf olmasaydı Allah bunu kullarına haber vermezdi^[24] Zemahşerî lütf terimini, mükellefin sorumlu kılındığı bir hususu gerçekleştirmesinde kendisine fayda sağlayan şey, olarak tanımlamaktadır^[25] Bu bağlamda o, kıyâmet hakkındaki bilgilendirmeyi de kulların faydasına olan bir şey, diğer bir ifadeyle Allah'ın bir lütfu olarak değerlendirmektedir. Zemahşerî'nin kıyâmet vaktinin gizlenmesi konusunu lütufla ilişkilendirmesi onun meseleye bir kelâmcı bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir. Ayrıca değil sıradan bir insan, en büyük peygamberlerin hatta meleklerin ve anlaşıldığı kadarıyla kıyâmetin kopmasına vesile olacak İsrâfil'in dahi kıyâmetin zamanını bilmediğini söylemesi kayda değer bir düşünce olarak görünmektedir.

[20] Bk. Cebr, *Eşrâtu's-sâ'a*, 112-124.

[21] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1050-1051, 1054-1055. Ayr. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/1008-1009; 5/450-451; 1138-1139; 6/1150-1151.

[22] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1052-1053.

[23] Lütf, kelâmî bir terim olarak insanın kendi iradesi ile Allah'a iman etmesini ve günahlardan sakınmasını kolaylaştıran ilâhî bir fiil şeklinde tanımlanmaktadır. Mu'tezile lütfu, Allah'ın bir kimseye amelleri ile hak etmediği bir şeyi vermesidir, diye tarif etmektedir. Bk. Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), "Lutuf", 198; Salih Sabri Yavuz, "Vücûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/135. Lütf teorisine temel yaklaşımlar hakkında ayr. bk. Mahsum Aytepe, *İlahi Yardım ve Özgürlük Diyalektiği (Mu'tezile'nin Lütf Teorisi)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 47-49.

[24] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/279.

[25] Zemahşerî, *Mu'tezile Akaidi Kitâbü'l-Minhâc fi usûli'd-dîn*, nşr. çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 55. Ayr. bk. Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2/179.

1.2. Kıyâmetin Yakın Olması

Zemahşerî, kıyâmetin kopmasının iyice yaklaştığını ifade etmektedir. Ona göre Kamer sûresinin ilk âyetinde^[26] belirtilen kıyâmetin yaklaşması, onun ortaya çıkma vaktinin yaklaşması demektir.^[27] Nitekim Nahl sûresinin 77. âyetinde^[28] kıyâmetin kopması için verilecek emrin, bir göz kırpmaya kadar hatta bundan daha da yakın olduğu ifade edilmiştir. Ona göre bu tabir, kıyâmetin iyice yaklaştığını göstermektedir. Nitekim bu ifade, yakında gerçekleşeceği beklenen bir şeyin iyice yaklaşması durumunda kullanılmaktadır. Bununla birlikte kıyâmetin yakın oluşu hakkında, “şayet kıyâmet yakınsa hâlâ neden gerçekleşmedi” türünden itirazlar, vahiy nazil olduğu zamandan beri dile getirilmektedir. Zemahşerî’nin bu tür itirazlara cevap olabilecek nitelikte bazı izahları bulunmaktadır. Bu minvalde o, bahsedilen yakınlığın Allah için olduğunu, insanlar açısından ise bunun uzak olabileceğini söylemektedir. Kendisi bu durumu Allah katında bir günün insanların dünyada saydığı bin yıl gibi olması misaliyle^[29] izah etmektedir.^[30] O halde insanlar kendi zaman algılarına göre kıyâmetin kopmasını uzakmış gibi zannetseler de esasında ve yüce Allah açısından durum farklı olup kıyâmetin gelişi yakındır.

Bu hususla ilgili başka bir açıklamasında Zemahşerî, her ne kadar kıyâmetin gerçekleşme vakti uzamış olsa da gelecek şeylerin yakın olduğunu, uzak olan şeylerin ise var olduktan sonra tekrar geri dönmeyecek biçimde yok olan şeyler olduğunu söylemektedir. Bu çerçevede o, dünyanın geri kalan ömrünün, geçip giden ömrüne göre daha kısa ve daha az olduğunu söylemektedir.^[31] Zemahşerî’nin burada hakiki anlamda değil, mecazi mânada bir yakınlıktan söz ettiği ifade edilebilir. Bu anlatım, dünya hayatını yaşayan bir insana -yaşı kaç olursa olsun- ölüm vaktinin yakın sayılması misaline benzemektedir. Zira kişinin yaşadığı ömür geçip gitmiştir, artık geri gelmeyeceğinden dolayı kendisinden uzaklaşmış kabul edilir. Ölüm ise henüz gelmediğinden ama her an gelebileceğinden dolayı kişi için yakın addedilir. Şu hâlde hâlâ gerçekleşmediğinden dolayı insanlar kıyâmetin yakınlığını anlamakta güçlük çekebilirler de ilâhî açıdan yahut mecâzî mânâ dikkate alındığında kıyâmetin yakın olduğu sonucuna ulaşılabilecektir. Bu itibarla Zemahşerî’nin bu mevzudaki açıklamalarının dikkate değer olduğu söylenebilir. Ayrıca bu izahlar, “bahsedilen kıyâmet yakınsa neden gerçekleşmiyor” şeklindeki tenkitlere karşı bugün bile kullanılacak argümanlar olarak nitelenebilir. Zemahşerî’ye göre kıyâmetin yakın oluşunun bir diğer önemli delili, âhir zamanda gönderileceği vaat edilen Hz. Muhammed’in (s.a.v.) artık gönderilmiş olmasıdır. Bu

[26] “Kıyâmet yaklaştı ve ay yarıldı.” (el-Kamer 54/1)

[27] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/278-279. Ayr. bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/450-451.

[28] “Göklerin ve yerin gaybı Allah’a aittir. Kıyâmet’in kopması ise, göz açıp kapama gibi veya daha az bir zamandan ibarettir. Şüphesiz Allah, her şeye kadirdir.” (en-Nahl 16/77)

[29] Bk. el-Hac 22/47.

[30] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/1008-1009.

[31] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/396-397.

bağlamda Zemahşerî'nin zikrettiğine göre Hz. Peygamber kendisinin, kıyâmete ait ilk esintilerin geldiği bir zaman diliminde gönderildiğini ifade buyurmuştur.^[32] Bu çerçevede Zemahşerî'ye göre Hz. Peygamber, nebîler silsilesinin sonudur ve peygamberlerin sonuncusudur. Böyle olunca onun peygamberliği, kıyâmetin hatırlatılmasına yönelik bir ihtardır ve kıyâmetin emarelerinden biridir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu durumu, kıyâmetin yaklaşmasına ve onun için hazırlık yapılmasının gerekliliğine yetecek bir delildir.^[33] Onun bu düşünceleri diğer İslâm âlimleri tarafından da paylaşılmakta olup^[34] buna dair belirgin bir itiraz göze çarpmamaktadır.

Zemahşerî ayın yarılması hadisesinin de kıyâmetin yaklaştığının emarelerinden biri olduğunu benimsemektedir. Ona göre ayın ikiye bölünmesi Hz. Peygamber'in nübüvvetine dair delillerden ve gösterdiği parlak mucizelerden biridir. O, Enes b. Mâlik'ten, İbn Abbâs'tan ve İbn Mes'ûd'dan bu doğrultuda nakledilen rivayetleri, bu görüşüne delil olarak kullanmıştır. Ayın ikiye bölünmesini Hz. Peygamber'in hissî mucizelerinden ve kıyâmetin yaklaştığının göstergelerinden biri kabul eden Zemahşerî, bunun aksine ayın henüz yarılmadığı ve kıyâmetin kopacağı gün iki parçaya ayrılacağı düşüncesinde olanlara katılmamaktadır. Ona göre Kamer sûresinin ikinci âyeti,^[35] bu iddialara cevap niteliği taşımaktadır.^[36] Zira âyette inkârcıların mucize görseler bile yüz çevirdikleri ve gerçekleşen olağanüstü hadiseleri büyü diye niteledikleri ifade edilmektedir. Buradan Zemahşerî'nin, bazı Mu'tezilî kelâmcıların^[37] aksine hissî mucizeleri muhal saymayıp kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, ayın yarılması haricinde hurma kütüğünün inlemesi, çakıl taşlarının tesbihi ve az yiyecek çok kişinin doyurulması gibi hadiseleri de Hz. Peygamber'in mucizeleri arasında zikretmektedir.^[38]

1.3. Kıyâmetin Ansızın Gerçekleşmesi

Kur'ân-ı Kerîm'de kıyâmeti ifade etmek üzere kullanılan tabirlerden biri "saat" sözcüğüdür.^[39] Zemahşerî'ye göre kıyâmete saat denilmesinin sebeplerinden biri, kıyâmetin beklenmedik bir anda ve aniden gerçekleşecek olmasıdır.^[40]

[32] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/396-397.

[33] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/1150-1153.

[34] Bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 31-32.

[35] "Onlar bir mucize görseler yüz çevirirler ve: Eskiden beri devam edegelen bir büyüdü, derler." (el-Kamer 54/2)

[36] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/468-469.

[37] Bir kısım Mu'tezilî kelâmcının hissî mucizeleri muhal kabul ettiği yönündeki fikirler için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâmda Peygamberlik ve Vahiyle İlgili Kavramsal Çerçeve", *Vahiy ve Peygamberlik* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018), 384-385.

[38] Zemahşerî, *Kitâbü'l-Minhâc*, 69.

[39] Bk. el-En'âm 6/40; el-A'râf 7/187; el-Hicr 15/85.

[40] Zemahşerî açısından kıyâmete "saat" ismi verilmesinin bir diğer sebebi, kıyâmetin dünya

Ayrıca Kur’ân’da kıyâmetin gelişi “bağteten” sözcüğüyle ifade edilmektedir.^[41] Âyetlerde zikredilen bu ifade de Zemahşerî nazarında kıyâmetin ansızın gerçekleşeceğini beyan etmektedir.^[42]

Ona göre kıyâmetin ansızın gerçekleşmesi, bu olayın insanların gafil bir anlarında onların başlarına gelmesi demektir. Kendisi bu görüşünü Resûlullah’tan nakledilen bir rivayetle desteklemektedir. Bu rivayete göre kimi insan kuyusunu tamir ederken, kimisi hayvanlarını sularken, kimisi çarşıda malına değer biçerken, kimisi de malının tartıdaki ölçüsünü yükseltmeye ve indirmeye çalışırken kıyâmet onları sarsacaktır.^[43] Dolayısıyla Zemahşerî’nin düşüncesine göre kıyâmetin, insanların hiç farkında olmadıkları bir anda başlarına gelip çatması, dünya işleriyle uğraşmalarından ötürü kıyâmetten gafilken başlarına gelmesi mânâsındadır. Yoksa kıyâmet, insanlar uyanık ve dikkatliyken de ansızın gelebilir.^[44]

Diğer taraftan Zemahşerî, cuma gününün fazileti hakkındaki rivayetlere yer verirken günlerin en hayırlısının cuma günü olduğunu, çünkü Hz. Âdem’in cuma günü yaratıldığını, cuma günü cennete konulduğunu ve yine cuma günü yeryüzüne indirildiğini, kıyâmetin de cuma günü kopacağını, cuma gününün Allah katında bereketli bir gün olduğunu ifade eden bir haber nakletmektedir.^[45] Bu rivayetin zahiri, kıyâmetin cuma günü kopacağını ifade etmektedir. Zemahşerî de bu haberle ilgili herhangi bir tenkitte bulunmamaktadır. Bu durum zımnın, onun bu haberi kabul ettiğine işaret etmektedir. O halde denilebilir ki Zemahşerî, kıyâmetin cuma günü kopacağını ve bunun kıyâmetin ansızın kopmasına bir mâni teşkil etmeyeceğini düşünmektedir. Çünkü o kıyâmetin ansızın vaki olmasını, insanların dünya telaşına düşmelerinden dolayı kıyâmetten gafil olacakları düşüncesiyle açıklamaktadır.

Kanaatimizce böyle bir kabulü, kıyâmetin vaktinin belirsiz olması ve beklenmedik bir vakitte, aniden gerçekleşeceği ilkesiyle bağdaştırabilmek zor görünmektedir. Çünkü eğer kıyâmetin cuma günü kopacağı kabul edilirse bu bir nevi kıyâmete bir vakit tayin etme mânâsına gelebilecektir. Bu ise kıyâmetin vaktini tayin etmenin imkansızlığı ve onun vaktini yalnızca Allah’ın bilmesi esasıyla mutlak bir uyum arz etmeyecektir. Aynı şekilde şayet kıyâmet cuma günü kopacaksa bu takdirde insanlar diğer günlerde kıyâmetin vaki olmasından kendilerini emniyette hissedebileceklerdir. Bu takdirde kıyâmetin her an kopabileceği ve başlarına ya ölüm ya da kıyâmetin geleceği düşüncesinden uzaklaşabileceklerdir.

hayatının son saatinde gerçekleşecek olmasıdır. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/252-253; 5/1174-1175.

[41] Bk. el-En’âm 6/31; el-A’râf 7/187; Yûsuf 12/107.

[42] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/628-629; 2/1050-1051.

[43] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/1052-1053.

[44] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/66-67.

[45] Bk. Müslim, “Cuma”, 17-18; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/722-723.

Bunun yerine haftanın altı günü, kıyâmetin kopmayacağı garantisinde yaşayıp yalnızca cuma günü kıyâmetin kopmasından endişe eder hale gelebileceklerdir. Fakat bu emniyet durumunu, âyetlerde zikredilen kıyâmet tasviriyle bağdaştırabilmek mümkün görünmediği gibi bazı hadis rivayetleriyle uzlaştırabilmek de zor görünmektedir. Nitekim bu rivayetlerin birinde Peygamber efendimiz, kendisine kıyâmetin ne zaman kopacağı sorulduğunda soran kişiden daha fazla bilgiye sahip olmadığını ifade buyurmaktadır.^[46] Bu ifadeler, kıyâmetin vaktinin belirsizliğini ve bilinmezliğini ifade eden âyetlerle bir uyum arz etmektedir. Ne var ki kıyâmetin cuma günü kopacağına dair haberler için aynı şeyi söyleyebilmek bize göre mümkün görünmemektedir.

1.4. Kıyâmet Alâmetleri - Teklif İlişkisi

Allah'ın, kulu bir şeyi yapmak veya yapmamakla sorumlu tutmasına teklif denilmektedir. Mu'tezile, kulların mükellef kılınmasını aslah prensibi dahilinde değerlendirmektedir. Bu çerçevede insanlara peygamber gönderilmesi, akıllara doğru olanın gösterilmesi, kulların sorumlu tutulmalarına engel olacak şeylerin ortadan kaldırılması, güçlerinin üzerindeki şeylerle yükümlü tutulmamaları ve boyun eğenlerin ödüllendirilip isyan edenlerin cezalandırılması gibi hususları Allah için vâcip görmektedir. Zemahşerî de kişiye sevaba nail olma imkânı sunduğu için teklifin hasen (iyi) olduğunu ifade etmektedir.^[47]

İnsanlar bu dünyaya, Allah'a karşı sorumluluklarını yerine getirerek O'na kul olmak için gönderilmiş olup içlerinden kimin daha güzel işler yaptığının sınındığı bir hayat yaşamaktadırlar. Allah'ın mükellef kulları üzerindeki teklifi, imtihan âlemi olan dünya hayatıyla sınırlı tutulmuştur. Âhîret âlemi ise kulların, yaptıklarının karşılığını tastamam göreceği bir yer olarak tanıtılmıştır.^[48] Peki âhîret yaklaşım kıyâmetin büyük alâmetleri belirlediğinde insanların dünya hayatındaki imtihan süreci nasıl bir hal alacaktır? Büyük alâmetler zuhur ettiğinde mükelleflerin sorumluluğu bitmiş mi olacak, yoksa yükümlülükleri devam mı edecektir? Yahut imtihan süreci bazı alâmetlerden sonra devam edip bazılarında sonra mı bitecektir? Eğer böyle ise hangi alâmetlerden sonra teklif sona erecektir? Bu meseleler kıyâmet alâmetleri ve teklif ilişkisi bağlamında soru işareti oluşturan ve cevap bekleyen sorulardandır.

Zemahşerî'nin kıyâmet alâmetleri ve teklif meselesine yönelik fikirlerine bakıldığında görülür ki o, kıyâmet alâmetleri ortaya çıktığında kişinin üzerinden

[46] Bk. Buhârî, "İman", 37; "Tefsir", Lokmân 2.

[47] Ebû'l-Hasan Kadı Abdülcebbar el-Esedâbâdî, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl*, thk. Hıdır M. Nebhâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012), 11/152; Zemahşerî, *Kitâbü'l-Minhâc*, 52-53; Mustafa Sinanoğlu, "Teklif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/385-386.

[48] Bk. Mülk 67/2; ez-Zâriyât 51/56; ez-Zümer 39/70; ez-Zilzâl 99/7-8.

teklifin kalkacağını düşünmektedir. Çünkü ona göre kıyâmet alâmetleri insanı imana zorlayan ve onu iman etmeye mecbur bırakan alâmetlerdir. Bundan dolayı bu alâmetler ortaya çıktığında artık sorumluluk vakti sona ermiş olacaktır.^[49] Aynı şekilde kıyâmet alâmetleri görüldüğü zaman bütün kullar Allah'ı bilmek zorunda kalacaktır.^[50] En'âm sûresinin 158. âyetinde, Allah'ın âyetlerinin bir kısmının geldiği gün, bunun öncesinde iman etmeyen yahut da imanlı olarak hayır işlememiş kimseye, imanının fayda vermeyeceği ifade edilmektedir. Zemaşerî, bu âyette zikredilen “Allah'ın âyetleri”nden maksadın “kıyâmet alâmetleri” olduğunu düşünmektedir.^[51]

O, ortaya çıkmasının ardından mükellefiyetin sona ereceği alâmetlerin, güneşin batıdan doğması gibi alâmetler olduğunu zikretmektedir. Bu düşüncesine dayanak olarak da Berâ' b. Âzib'den aktarılan bir habere yer vermektedir. Bu haberde Berâ' b. Âzib'in ifade ettiğine göre kendi aralarında kıyâmet hakkında konuşuyorlarken Resûlullah yanlarına gelmekte ve onlara ne hakkında konuştuklarını sormaktadır. Onlar kıyâmet hakkında konuştuklarını söyleyince Resûlullah kendilerine on işaret görülmeden evvel kıyâmetin kopmayacağını buyurmaktadır. Bu işaretleri de duman, dâbbetü'l-arz, üç yerde batma, deccâl, güneşin batı tarafından doğması, Ye'cûc ve Me'cûc, nüzûl-i İsâ ve Aden tarafından bir ateşin çıkması şeklinde saymaktadır.^[52] Zemaşerî'nin ifadelerinden, kendisinin bu rivayete itibar ettiği ve rivayette zikredilen hususları kıyâmet alâmeti olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Fakat rivayette zikredilen ve büyük alâmetlerden kabul edilen diğer olayların her birinin ardından teklifin sonlanacağını kabul edip etmediği noktası açık değildir. Bununla beraber teklifin ortadan kalkmasıyla ilgili olarak bu rivayeti delil kullanması ve alâmetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte teklifin sonlanacağını dile getirmesi, rivayet içindeki büyük alâmetlerin her birinin zuhuruyla beraber teklifin geçersizliğini kabul ettiği intibamı uyandırmaktadır.

Zemaşerî eğer hadis rivayetlerinde sıralanan büyük alâmetlerin her birinin gerçekleşmesiyle birlikte teklifin biteceğini düşünüyorsa bu bazı problemleri beraberinde getirecektir. Örneğin mükellef insanların, dünya hayatı henüz bitmemiş olmasına rağmen uzun yıllar boyunca Allah'ın buyruklarıyla sorumlu tutulmalarını söz konusu olabilecektir. Yahut teklif bitmesine rağmen mesuliyet bitmemiş gibi yaşanmaya devam edilmesinden bahsedilebilecektir. Konuyla ilgili bazı rivayetler çerçevesinde meseleye bakıldığında durum iyice karmaşık bir hal alacaktır. Örneğin güneşin batıdan doğmasının ardından insanların yeryüzünde yüz yirmi yıl

[49] Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/790-791; Zemaşerî, *Kitâbü'l-Minhâc*, 68.

[50] Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/976-977.

[51] Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/790-791.

[52] Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/790-791. *Nehcü'l-belâğ'a*'yı şerh eden ve Mu'tezile'ye meyyal fikirleri bulunan İbn Ebü'l-Hadîd'in de benzer görüşleri benimsediğine dair bk. Özkan Şimşek, *Mehdilik ve Nüzûl-i İsa Tartışmaları -İslam'ın Klasik Çağında Eskatolojik Kurtarıcı İnanç* (Ankara: Fecr Yayınları, 2019), 97.

daha kalacakları veya bütün alâmetlerin altı veya sekiz ay içinde gerçekleşeceği yönünde haberler nakledilmektedir.^[53] Fakat henüz dünya hayatı devam ederken uzun bir süre sorumluluklardan muaf kalmak, dünyanın teklif âhiretin ise karşılık yeri olması ilkesiyle çelişir görünmektedir. Diğer taraftan çeşitli rivayetlerde Hz. İsa'nın gökten indikten sonra, kırk günden kırk yıla kadar farklı süreler boyunca dünyada kalacağı nakledilmektedir.^[54] Bunun dışında Hz. İsa'nın yeryüzüne ineceği, mehdîyi namaz kılariken göreceği, mehdînin Hz. İsa'yı namaz kıldırılmaya davet edeceği, onun ise bu daveti reddedeceği ve mehdînin arkasında namaz kılacağı aktarılmaktadır. Hz. İsa'nın yapacağı işler arasında cizyeyi kaldıracığından da bahsedilmektedir.^[55] Bu durumda hem -kıyâmet alâmetlerinden biri olan- Hz. İsa'nın gelmesiyle birlikte teklifin ortadan kalkacağı hem de o geldikten sonra uzun günler veya yıllar boyunca namaz ibadetine devam edileceği ortaya çıkmaktadır ki bu kendi içinde bir çelişki oluşturmaktadır. Aynı şekilde Hz. İsa'nın geldikten sonra cizyeyi kaldıracak olması gayri müslimler için yeni bir ahkâmın başlayacağı mânasına gelmektedir ki bu da teklifin sona ermesiyle çelişir görünmektedir.

2. ZEMAHŞERÎ'NİN KİYÂMET ALÂMETLERİNE BAKIŞI

2.1. Duman

Kur'ân-ı Kerim'de, Duhân sûresi 10-11. âyetlerde, insanları sarıp kuşatacak bir dumandan bahsedilmiştir. Bazı hadis rivayetlerinde dumanın, kıyâmetin kopmasından yakın bir zaman evvel gerçekleşeceği ifade edilmiştir. Bu sebeplerle duman, bazı âlimler tarafından büyük kıyâmet alâmetlerinden biri olarak benimsenmiştir. Bununla beraber diğer bazı rivayetlerin etkisiyle bahsi geçen görüşe katılmayıp dumanın ortaya çıkışının, Hz. Peygamber zamanında gerçekleşmiş bir hadise olduğunu ileri sürenler de olmuştur.^[56]

Zemahşerî, Duhân sûresinin 10. âyetinde zikredilen “duman”ın, ne olduğu konusunda ihtilaf edildiğini belirtmektedir. Bu çerçevede Hz. Ali'den nakledilen bir hadis rivayetine göre duman, kıyâmet kopmadan önce gelecek, inkârcıların kulaklarına dolacak ve onların kafalarını kızartacaktır. Müminler ise bu dumandan yalnızca nezle olmuş kadar etkileneceklerdir. Yeryüzü bu duman nedeniyle yanmış bir eve dönecektir. Zemahşerî bununla ilgili başka bir nakle daha değinmiştir. Bu nakle göre Hz. Peygamber, ilk kıyâmet alâmetlerinin; duman, nüzûl-i İsa ve Yemen'den çıkacak olup insanları mahşer meydanına sürükleyecek olan ateş olduğunu buyurmuştur. Kendisine duman nedir diye sorulunca da bu âyeti okumuştur.

[53] Bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 309.

[54] Bk. Müslim, “Fiten”, 110; Cebr, *Eşrâtu's-sâa*, 79-80.

[55] Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/ 326-332; 5/404-405; 6/62-63.

[56] Bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 325; Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 143-152; Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnan-çı*, 187.

Sonra bu dumanın doğuyla batının arasını dolduracağını, kırk gün kırk gece kalacağını, müminlerin bundan yalnızca nezle olmuş gibi etkileneceklerini, kâfirlerin ise sarhoş gibi olacaklarını, dumanın onların burunlarından girip kulaklarından ve arkalarından çıkacağını ifade buyurmuştur.^[57]

Zemahşerî duman konusunda İbn Mes'ûd'un görüşlerini de aktarır. İbn Mes'ûd'a göre duman, ileride kıyâmet yaklaştığında gerçekleşecek bir hadise olmayıp bizzat gerçekleşmiş bir olaydır. Şöyle ki Kureyşliler Hz. Peygamber'e inatla karşı koyunca Resûlullah da onlara beddua etmiştir. Bunun ardından Kureyş'te şiddetli bir kıtlık baş göstermiş, insanlar açlıktan hayvanların leşlerini ve postlarını yemişlerdir. Ayrıca yerle gök arasında bir duman görmüşler, konuştuklarında birbirlerinin seslerini duymuşlar ancak dumandan dolayı konuşan kişiyi görememişlerdir. Sonra Ebû Süfyân beraberinde bazı kişilerle Hz. Peygamber'e gitmiş ve hepsi yemin etmişlerdir. Allah'a dua edip bu dumanı kaldırdığı takdirde iman edeceklerine söz vermişler, fakat duman kendilerinden giderilince yine şirk koşmaya devam etmişlerdir.^[58] Ancak Zemahşerî'nin bu görüşe katılmadığı anlaşılmaktadır.

Zemahşerî; eğer bu duman büyük alâmetlerden biri olarak kıyâmetten önce zuhur edecek ise “*Azabı kaldıracak olsak eski halinize dönersiniz.*” âyetiyle^[59] nasıl bağdaşır, şeklindeki farazî bir itiraza şöyle cevap vermiştir. Söylediğine göre mezkûr duman ortaya çıkınca onun azabına uğrayan münâfıklar ile kâfirler, acı içince kıvrınacaklar, Rablerinden bu azabın üzerlerinden kaldırılmasını isteyecekler, mümin olduklarını ve şirki bırakıp imana döndüklerini ifade edeceklerdir. Bunun ardından kırk gün geçtikten sonra Allah onların üzerinden azabı kaldıracaktır. Ancak azap kalkar kalkmaz onlar eski hallerine geri döneceklerdir.^[60] Neticede Zemahşerî'nin, dumanı kıyâmet kopmasına yakın zamanda gerçekleşecek bir kıyâmet alâmeti olarak kabul ettiği ve Hz. Peygamber devrinde gerçekleşen bir hadise olarak görmediği ortaya çıkmaktadır.

2.2. Dâbbetü'l-Arz

Kıyâmet alâmetleri arasında zikredilen olayların biri de “yer hayvanı” mânasına gelen dâbbetü'l-arzın ortaya çıkmasıdır. İslâm âlimlerinin geneli dâbbetü'l-arzın zuhurunu, kıyâmet kopmadan önce gerçekleşecek büyük alâmetlerden biri olarak benimsemiştir. Bazıları ise bu hadisenin kıyâmetin kopması esnasında vaki olacağını ileri sürmüş ve kıyâmetin büyük işaretlerinden biri olarak kabul etmemiştir.^[61] Zemahşerî açısından dâbbetü'l-arz, kıyâmet saati yaklaştığında,

[57] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/90-93.

[58] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/92-93.

[59] ed-Duhân 44/15.

[60] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/94-95.

[61] Bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 305-306; Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 132-142; Türcan, *Kur'an'da Ahiret İnancı*, 185-186.

kıyâmetin alâmetleri ortaya çıkıp tövbenin işe yaramadığı bir zamanda gerçekleşecektir.^[62] Dolayısıyla Zemahşerî de genel kabulün dışına çıkmamıştır ve diğer alâmetler hakkındaki düşünceleriyle dâbbetü'l-arz hakkındaki düşünceleri arasında da bir tutarlılık göze çarpmaktadır.

Zemahşerî, dâbbetü'l-arz hakkında, rivayetlere dayalı birçok bilgiye yer verir. Bunlardan bazılarında göre dâbbetü'l-arzın boyu altmış arşındır. İnce tüyleri, iki kanadı ve dört ayağı vardır. Aslan yeleli, kaplan postlu, fil kulaklı, devekuşu boyunlu, kedi böğürlü ve deve tabanlıdır. İki eklemının arası, Hz. Âdem'in arşını ile on iki arşındır. Sadece başını çıkaracaktır ve başı, göğün burçlarına veya bulutlara erişecektir. Kendisinde her renkten olacaktır. Onun yerden çıkmasının tamamlanması üç gün devam edecektir. Dâbbetü'l-arz, Mescid-i Harâm'dan çıkacaktır. Hz. İsa insanlarla birlikte tavaf ederken dâbbetü'l-arz, Hz. Mûsâ'nın asâsı ile Hz. Süleymân'ın mührü yanında olacak şekilde ortaya çıkacaktır. Asâ ile mümin kişinin yüzünü parlatacak, inkârcının burnunu ise mühürle damgalayacaktır. Daha sonra onlara cennetlik veya cehennemlik olduklarını söyleyecektir.^[63]

Zemahşerî'nin kaydettiğine benzer birçok rivayet diğer dinî kaynaklarda da yer almıştır. Fakat bu gibi rivayetlerin sened ve metin yönünden tenkide açık oldukları da ifade edilmiştir.^[64] Zemahşerî'nin ise bu rivayetlere itibar ettiği görülmektedir. Bu ve benzeri izahları sebebiyle onun bazı itikadî konularda izlediği yolun, akılcı bir epistemoloji takip eden klasik Mu'tezilî kelâmcılardan daha farklı olduğu göze çarpmaktadır. Mu'tezilî düşüncüyü benimseyen, itikadî sahadaki *el-Minhâc* adlı eserinde Mu'tezilî akideyi tasdik eden, aynı şekilde meşhur tefsiri *el-Keşşâf* ta da Mu'tezile savunusu yapan Zemahşerî'nin, bazı ihtilâflı itikadî konularda hadis rivâyetlerinden oldukça faydalandığı görülmektedir. Genel olarak kıyâmet alâmetleri ve özel olarak dâbbetü'l-arz ile ilgili fikirleri buna örnek verilebilir. Bu nedenle onun bu eserindeki tavrını, akli esas alan Mu'tezilî din anlayışından, giderek rivayet merkezli bir din anlayışına doğru kayma şeklinde yorumlayabilmek mümkündür.

Tarihî açıdan bakıldığında Sultan Alparslan döneminde, Şâfi ve Eş'arîliğin baskın çıkmasıyla birlikte Mu'tezile'nin Selçukluların başkentinde tutunamadıkları ve Horasan ile Hârizm bölgesine yöneldikleri kaydedilmektedir. Mu'tezile'nin bu coğrafyada kendine özgü kelâmî bir yapı geliştirdiği ifade edilmekte ve Zemahşerî'nin böyle bir atmosferde ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Zemahşerî, Kadî Abdülcebâr (ö. 415/1025) sonrasında Mu'tezile'nin en güçlü şahsiyeti olarak sayılmakla beraber kendisinin Selçuklu veziri Nizâmülmülk'le ve Melikşah'ın oğlu Muhammed'le yakın bir ilişki kurduğu da rivayet edilmektedir.

[62] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/1142-1143. Benzer görüşler için bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 305-306.

[63] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/1142-1145.

[64] Bk. Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 139-141; Seyhan, *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri*, 193.

el-Keşşâf adlı tefsirine Sünnîler tarafından eleştiriler yöneltilmesine rağmen bu tefsirden Ehl-i sünnet ulemasının da istifade ettiği bilinmekte, yine bu tefsirin Sünnî medreselerde okutulan ve yararlanan bir eser olduğu kaydedilmektedir.^[65] Zemahşerî'nin âhâd haberlere dayanmak suretiyle Ehl-i sünnet'e yakın bazı görüşler serdetmesinin bu ilgide belli bir etkisi olduğu kanaatindeyiz.

2.3. Ye'cûc ve Me'cûc

Ye'cûc ile Me'cûc'un ortaya çıkışıyla ilgili Kur'an'daki bilgiler çok sınırlıdır. Hadislerde daha fazla mâlûmat yer almakta ve bu hadise kıyâmetin alâmetlerinden biri olarak zikredilmektedir. Ye'cûc ve Me'cûc'la ilgili çok farklı yorumlar mevcut olup onların çıkışı, genellikle kıyâmetin yakın zamanda gerçekleşeceğine işaret eden büyük alâmetler içinde sayılmaktadır. Fakat bu görüşe katılmayanlar ve bunu kıyâmet kopmasıyla birlikte gelişecek bir safha olarak yorumlayanlar da bulunmaktadır.^[66]

Zemahşerî'nin Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki düşüncelerine göre bu ikisi, Hz. Nûh'un oğullarından biri olan Yâfes'in soyundan gelmektedirler. Rivayetlerde ifade edildiğine göre bunlar insan yemişler, bahar aylarında ortaya çıkıp her türlü yeşilliği tüketmişler, kuru olan şeyleri de beraberlerinde taşımışlardır. Ayrıca insanlar bunlardan çok zarar görmüşlerdir. Birçok kişi bunlar tarafından öldürülmüş ve birçoğu da tutsak edilmiştir. Bu sebeple insanlar kendisinden yardım isteyince Zülkarneyn onlar için bir set inşa etmiştir. Setin yapılışı hakkında aktarılan bazı bilgilere göre Zülkarneyn su çıkıncaya kadar setin temelini kazmıştır. Sonra setin temelini kayadan ve erimiş bakırdan, temelin üzerine inşa ettiği yapıyı ise demir kütlelerinden yapmıştır. İkisinin arasına odun ve kömür koyarak iki dağın arasını zirve noktasına ulaşıncaya kadar yüksek bir setle kapatmıştır. Daha sonra körükleri koymuştur. Bunlar iyice kızgın hale gelince erimiş bakırı, kızgın demir üzerine dökmüş, ikisi karışıp tek parça olmuş ve böylece dağ, çok sert bir hale gelmiştir.^[67]

Zemahşerî'ye göre Allah bu seddi, kıyâmet gününün gelişi yakınladığı zaman yerle bir edecektir.^[68] Onun bazı açıklamalarına göre seddin açılmasından sonra Ye'cûc ve Me'cûc kalabalık bir biçimde memleketlere gireceklerdir. Bir rivayete göre su kaynaklarını kurutup su ürünlerini tüketecekler, daha sonra ağaçları,

[65] Bk. Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 232-234; Osman Aydın, "Cârullah ez-Zemahşerî Özelinde Mu'tezile'nin Orta Asya İlim ve Kültür Hayatına Etkileri", *Uluslararası Sempozyum Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*, ed. Muhittin Düzenli vd. (Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019), 267-268, 278-280.

[66] Bk. Berzencî, *el-İşâ'a*, 283, 288-289; Çelebi, *Uzak ve Yakın Gelecek*, 115-129; Seyhan, *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri*, 165, 219.

[67] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/124-129.

[68] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/128-129.

bunun ardından da ele geçirebildikleri insanları yiyeceklerdir. Ancak Mekke'ye, Medine'ye ve Kudüs'e giremeyeceklerdir. Sonra Allah onlara, bit illetini musallat edecektir. Bitler onların kulaklarından içeriye girecekler ve onlar bu şekilde ölüp gideceklerdir.^[69] Zemahşerî, yer verdiği bu rivayet merkezli bilgiler yanında Ye'cûc ve Me'cûc'un dönüşünün kıyâmet koptuğunda gerçekleşeceğini ve onların kıyâmet kopmadan evvel geri dönüşlerinin imkânsız olduğunu da ifade etmektedir.^[70] Bundan dolayı Zemahşerî açısından Ye'cûc ve Me'cûc'un ortaya çıkmasının, kıyâmet vaki olmadan önce zuhur edecek alâmetlerden biri olmasından ziyade kıyâmetin kopması esnasında gerçekleşecek bir hadise olduğunu belirtilebilir.

2.4. Nüzûl-i İsâ

Kıyâmet alâmetleriyle ilgili en tartışmalı konulardan biri Hz. İsâ'nın gökten inişi meselesidir. Müslümanlar arasında âhir zamanda nüzûl-i İsâ'nın gerçekleşeceğini savunanlar çoğunluktadır. Hatta bunu bir inanç meselesi olarak gören ve inkâr edenlerin küfre girdiğini söyleyenler vardır. Diğer taraftan nüzûl-i İsâ'nın vaki olmayacağını, aksi takdirde hatm-i nübüvvetin ortadan kalkması gibi bazı inanç problemlerinin ortaya çıkacağını benimseyenler olmuştur. Bunun dışında Hz. İsâ'nın cismen nüzûlünü benimsemeyip onun nüzûlünü çeşitli şekillerde yorumlayanlar da mevcuttur. Dolayısıyla aynı konu etrafında keskin tartışmalar ve ciddi görüş farkları söz konusudur.^[71]

Zemahşerî'ye göre Hz. İsâ mukarrabinden (Allah'a yakın olanlardan) biridir. Onun mukarrabinden biri olması ve ref edilmesi, meleklerle dostluğu ve birlikteliği anlamındadır.^[72] Ayrıca Hz. İsâ kıyâmet alâmetlerinden biridir. Nitekim Zemahşerî Hz. İsâ'nın, kendisiyle kıyâmetin bilineceği alâmetlerden biri olduğunu söylemekte^[73] ve bu sözlerle onun nüzûlünü kastetmektedir. Nüzûl-i İsâ ile ilgili yer verdiği bir rivayete göre İsâ peygamber, Arz-ı Mukaddes'te Efik adı verilen bir tepeye inecektir. Saçına yağ sürülmüş olacaktır. Elindeki mızrakla deccâli öldürecektir. İnsanlar sabah namazını kılmaktayken Beyt-i Makdis'e gelecek, cemâatin önünde bulunan imam geri çekilecek, ancak Hz. İsâ onu öne geçirecek ve arkasından namaz kılacaktır. Ardından domuzu öldürüp, haçı kıracak, kilise ve manastırları yıkacak, kendisine inananlar haricindeki diğer Hristiyanları öldürecektir.^[74]

[69] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/130-131.

[70] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/484-485.

[71] Konuyla ilgili tartışmalar ve farklı görüşler hakkında bilgi için bk. Mahmûd Şeltut, "İsâ'nın Ref'i", çev. Ethem R. Fiğlalı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 319-324; İbrahim Bayram, "Mustafa Sabri Efendi'nin Mahmûd Şeltût'un Hz. İsâ'nın Ref' ve Nüzûlü Hakkındaki Fetvasına Eleştirileri", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 111-132; Adil Bebek, "Kelam İlminde Nüzûl-i İsâ", *Tarihten Günümüze Tartışmalı İnanç Meseleleri*, ed. Mehmet Bulğen (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 127-134; Şimşek, *Mehdilik*, s. 25-267.

[72] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/942-943.

[73] Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/62-63.

[74] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/62-63; ayr. bk. 2/ 326-332. Zemahşerî'nin nüzûl-i İsâ'yı kabul etmesiyle

Zemahşerî, Hz. İsa âhir zamanda ineceğine göre Hz. Peygamber nasıl son peygamber olabilir, şeklindeki farazî bir soruya şöyle cevap vermektedir. Ona göre peygamber efendimizin son peygamber olması kendisinden sonra hiç kimsenin peygamber kılınmayacak olması anlamındadır. Hz. İsa ise Resûlullah'tan önce peygamber kılınmış idi. Âhir zamanda geldiğinde de Hz. Peygamber'in dinine göre amel edecek ve kendisinin ümmetinden olan diğerleri gibi onun kıblesine yönelerek namaz kılacaktır.^[75] Buna göre Hz. İsa'nın nüzûlünü kabul eden Zemahşerî, hatm-i nübüvvetle ilgili problemi, kronolojik olarak Hz. İsa'nın Hz. Peygamber'den önce gönderilmiş olması ve nüzûlünden sonra Hz. Peygamber'in dinine tâbi olacağı fikri ile açıklamakta, netice itibarıyla nüzûl-i İsa'nın hatm-i nübüvete engel teşkil etmediğini düşünmektedir.

Mu'tezilî kelâmcılardan Kadı Abdülcebâr *Tenzihü'l-Kur'an* adlı kitabında "Şüphesiz ki o (İsa), kıyâmetin (ne zaman kopacağına) bilgisidir. Ondan hiç şüphe etmeyin"^[76] mealindeki âyetten kasıt nedir denilecek olursa cevabımız şudur, demekte ve şu açıklamaları yapmaktadır. Ona göre nakledilen haberlerde ortaya çıkmıştır ki Hz. İsa, kıyâmet saati esnasında nüzûl edecektir ve yüce Allah onu kıyâmet için bir işaret kılacaktır. Allah bu sebeple "Ondan hiç şüphe etmeyin" buyurmuştur. Çünkü bilgi ve işaret şüpheyi ortadan kaldırır.^[77] Dolayısıyla o, bu kitabında Hz. İsa'nın nüzûlünü, hadis rivayetlerine dayandırmaktadır. Hz. İsa'nın kıyâmet esnasında nüzûl edeceğini söylemekle onun teklif bittiğinde ineceğine işaret etmektedir. Kendisinin bu ifadeleriyle Zemahşerî'nin fikirleri arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır.

Kadı Abdülcebâr *el-Muğni* adlı eserinde ise nüzûl-i İsa hakkındaki rivayetlerin kesinlik bildirmediğini, bundan dolayı bu konu üzerinde tevakkuf edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre Hz. İsa'nın gelmesi durumunda herhangi bir mücizevî hadisenin yaşanmaması gerekir. Eğer rivayetler mücizevî hadiseleri içeriyorsa bu rivayetlerin iptal edilmesi gerekir. Rivayetler olağanüstü olayları içermiyorsa bu durumda ilgili rivayetlerin Hz. İsa'nın ümmet-i Muhammed'den biri olacağı yönünde te'vil edilmeleri gerekir. Ayrıca Kadı Abdülcebâr, teklif devam ettiği müddetçe bilinen şekliyle nüzûl-i İsa'nın mümkün olmadığını düşünmektedir. Ona göre bilinen şekliyle nüzûl, ancak teklifin bitmesi durumunda söz konusu olur ve böylece bu hadise kıyâmet âlemlerinden biri olur. Çünkü Kadı Abdül-

ilgili olarak ayr. bk. Muhittin Akgül, "Nüzûl-i İsa Meselesinin Tefsir Geleneğine Yansımaları", *Hararan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2006), 55, 66-67, 74; Özkan Şimşek, "Mehdilik ve Nüzûl-i İsa Tartışmalarında Mutezilî Yaklaşım", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 282-283.

[75] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/404-405.

[76] *ez-Zuhuf* 43/61.

[77] Ebû'l-Hasan Abdülcebâr b. Ahmed Kadı Abdülcebâr, *Tenzihü'l-Kur'an anî'l-metâin*, nşr. Hıdır Muhammed Nebha (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 374-375.

cebbâr -peygamberler dönemi haricinde- teklif devam ederken Allah'ın adetleri bozmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir.^[78]

Onun *Muğni*'deki düşünceleri ile Zemahşerî'nin aynı konu hakkındaki görüşlerinin birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki bu eserinde Kadı Abdülcebbâr Hz. İsa'nın inişine kesin gözüyle bakmamakta ve bir ihtiyat payı bırakmaktadır. Zemahşerî ise Hz. İsa'nın nüzûlünü kabul etmektedir. Kadı Abdülcebbâr nüzûl-i İsa hakkındaki rivayetlerin delâletini problemlili görürken Zemahşerî rivayetlerle ilgili böyle bir problemden söz etmemektedir. Kadı Abdülcebbâr olağanüstü olayları ihtivâ eden rivayetlerin iptalini gerekli görürken Zemahşerî'nin bu tür rivayetlere itibar ettiği anlaşılmaktadır. Kadı Abdülcebbâr'ın bu hacimli kelâm kitabı dikkate alındığında onun nüzûl-i İsa meselesine bakışı ile Zemahşerî'nin yaklaşımı arasında tam bir uyumdan bahsedilemeyecektir.

Basra Mu'tezilesi'nin önemli isimlerinden biri olan Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/916) görüşlerinin ise Zemahşerî'den tamamen farklı olduğu görülmektedir. Ebû Ali'ye göre nüzûl-i İsa'yı kabul etmek, Hz. Peygamber'in nübüvvetini reddetmek demektir. Çünkü Hz. Peygamber nebîlerin sonuncusudur. Şayet onun vefatından sonra Hz. İsa gelirse Resûlullah nebîlerin sonuncusu olmaktan çıkacaktır. Halbuki ondan sonra başka peygamber gelmeyecektir. Peygamberimizden sonra Hz. İsa'nın değil, ancak kıyâmetin geleceğini ifade eden Ebû Ali'ye göre kıyâmetin alâmetlerinden biri sayılması gereken şey, Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmiş olmasıdır.^[79] Dolayısıyla Ebû Ali'nin bu fikirleriyle Zemahşerî'nin düşünceleri, önemli zıtlıklar içermektedir.

Bu meselede Ebû Ali'nin görüşleri Mu'tezile'nin akılcı bakış açısını yansıtırken Zemahşerî'nin fikirleri, daha ziyade rivayet temelli bir görünüm arz etmektedir. Bu bağlamda Zemahşerî'nin Mu'tezile içindeki yeri incelendiğinde onun Basra ekolüne mensup olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Ancak Basra Mu'tezilesi içinde Behşemî geleneğe mi yoksa Hüseyinî ekole mi mensup olduğu tartışmalıdır.^[80] Zemahşerî'nin ifadelerine ve görüşlerine bakıldığında onun, Ebû Hâşim el-Cübbâî'yle (ö. 321/933) başlayıp Kadı Abdülcebbâr'la devam etmiş olan Behşemî gelenekten etkilendiği yönünde daha fazla işaret olduğu söylenebilir. Fakat Behşemîler'den ve diğer Mu'tezilî kelâmcılardan farklı düşündüğü meseleler

[78] Bk. Kadı Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 16/377-378; Şimşek, *Mehdilik ve Nüzûl-ı İsa*, 300-303; Şimşek, *Mehdilik*, 153-155, 219-221. Kadı Abdülcebbâr'ın konuya yaklaşımını, yorumlayarak kabul etme, şeklinde değerlendiren bir görüş için bk. Şimşek, *Mehdilik*, 161.

[79] Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât İtikadî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, thk. ve çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 52, 73-74.

[80] Zemahşerî'nin hangi geleneğe mensup olduğuyla alakalı farklı görüşler için bk. Aydınlı, "Cârullah ez-Zemahşerî", 271; Hilmi K. Altun, "Behşemiyye ve Hüseyiniyye Arasında Zemahşerî'nin Yerinin Değerlendirilmesi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 716-733; U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca, "Zemahşerî ve el-Minhâc fi usûl-i'd-dîn", *Mu'tezile Akaidi Kitâbü'l-Minhâc fi Usûl-i'd-Dîn* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 12-18.

de mevcuttur. Hissî mucizeleri ve bir kıyâmet alâmeti olarak nüzûl-i İsâ'yı kabul etmesi buna misal verilebilir.[81] Onun kıyâmet alâmetleri hakkındaki görüşleri içinde, diğer Mu'tezile kelâmcılarından farklı düşündüğü noktaların var olduğu ve bu konudaki fikirlerinin genel olarak Sünnî düşünceye yakın olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Keşşâf tefsiri merkezinde, kıyâmet alâmetlerine dair Zemahşerî'nin düşünceleri şöyledir: Zemahşerî açısından kıyâmetin zamanını sadece Allah bilir. Allah bu bilgiyi meleklerle ve peygamberlere dahi bildirmemiştir. Bunun insanlardan gizlenmesinin sebebi onları daha çok kulluk etmeye teşvik etmektir ve kıyâmetin vakti daima gizli kalacaktır. Ona göre Peygamberimizin gelmesi ve ayın ikiye yarılması, kıyâmetin iyice yaklaştığının göstergeleridir.

O, kıyâmetin beklenmedik bir zamanda ve aniden ortaya çıkacağını düşünmektedir. Bu düşüncesini, insanların dünya işleriyle meşgul olmalarından ötürü kıyâmetten gafil olacakları şeklinde açıklamaktadır. Onun, kıyâmetin cuma günü kopacağı yönündeki rivayetlere de itibar ettiği anlaşılmakta ve o, diğer fikirlerine muvafık biçimde, bunu kıyâmetin beklenmedik ve bilinmedik bir zamanda gerçekleşmesiyle mütenâkız görmemektedir.

Zemahşerî, kıyâmet alâmetleri hususunda âhâd rivayetleri de dikkate almak suretiyle Ehl-i Sünnet'e yakın bir duruş sergilemiştir. Bu minvalde dumanı, dâbetü'l-arzı, Hz. İsâ'nın inişini ve batıdan doğacak güneşi kıyâmete yakın zamanda gerçekleşecek alâmetlerden kabul etmiştir. Kıyâmet alâmetlerinin en tartışmalı konularından biri olan nüzûl-i İsâ hakkındaki düşüncelerine göre Hz. İsâ kronolojik olarak Hz. Muhammed'den (a.s) önce gönderilmiş bir peygamberdir ve tekrar geleceği zaman Hz. Peygamber'e tâbi olacaktır. Bundan dolayı o, nüzûl-i İsâ'nın hatm-i nübüvvete engel teşkil etmediğini ileri sürmüştür.

O, Ye'cûc ve Me'cûc'un, kıyâmetin vukuuyla beraber ortaya çıkacağını benimsemiştir. Güneşin batı yönden doğması ve dâbbenin meydana çıkması gibi kıyâmet alâmetlerinden sonra teklifin ortadan kalkacağını ifade etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî, kıyâmetin büyük alâmetlerinin belirmesiyle birlikte teklifin biteceğini düşünmektedir. Fakat bilhassa büyük kıyâmet alâmetleriyle ilgili hadis rivayetleri dikkate alındığında bu düşüncenin kendi içerisinde çelişik olduğu ve dinî açıdan birçok probleme yol açabileceği ifade edilebilir. Çünkü böyle bir düşünce, bazı alâmetlerin ardından dünyada uzunca bir müddet mükellefiyetin kalkması sonucuna götürebilecektir. Bunu da dünyanın teklif yurdu, âhiretin ise

[81] Buna benzer örnekler için ayr. bk. Hasan Türkmen, "Nübüvvetin İspatı Bağlamında Zemahşerî'nin Mu'cize'ye Bakışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 182; Selçuk Gezgin, "Zemahşerî'nin Nübüvvet Anlayışı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 802-803, 830; Kılavuz - Sarıca, "Zemahşerî", 13-14, 17-18.

karşılık yurdu olmasıyla uzlaştırabilmek zor görünmektedir. Yahut teklifin sona ermesine rağmen mesuliyetin devam etmesine işaret eden çelişkili anlatımlar ortaya çıkacaktır.

Nihayetinde Zemahşerî, Mu'tezilî fikirleri benimsemiş bir âlimdir. Fakat başlangıçtan itibaren bütün Mu'tezile'nin sabit bir metot takip ettiğini ve her konuda aynı fikirlere sahip olduğunu söylemek isabetli görünmemektedir. Bu çerçevede başlangıçta akla önem veren Mu'tezile'nin zaman ilerledikçe bazı meselelerde rivayetlerin etkisine daha çok girdiği görülmektedir. Özellikle *Keşşâf* tefsiri bağlamında Zemahşerî ve onun bu makalenin konusunu teşkil eden kıyâmet alâmetleri hakkındaki düşünceleri buna bir örnektir. Zira Zemahşerî'nin bu meselede, akılcı bir yöntem benimseyen ve haber-i vâhidlere mesafeli yaklaşan Mu'tezile kelâmcılarından uzaklaştığı fark edilmiştir. Âhâd haberlerin etkisinde kalarak büyük kıyâmet alâmeti olarak isimlendirilen birçok hadiseyi ve bu hadiselerin mahiyetlerine dair nakledilen rivayetleri kabul ettiği anlaşılmıştır. O, Mu'tezile'nin hezimete uğradığı ve Sünnî düşüncenin siyasî olarak desteklendiği bir dönemde yaşamış olup onun zihin dünyasının bu ilmî ve siyasî gelişmelerden etkilenmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Bize göre bu tablo, yalnızca Zemahşerî baz alınarak Mu'tezile'nin geneli hakkında yanıltıcı bir çıkarım yapılmaması açısından dikkate değerdir, zira günümüz araştırmalarında bu tür hatalara düşülebilmektedir. Ayrıca bu tablo, Mu'tezilî düşüncenin inkıza uğradıktan sonraki seyrinin doğru şekilde analiz edilebilmesi için gözden kaçırılmaması gereken bir önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdülkadir, Muhammed Ahmed. *Akîdetü'l-ba's ve'l-âhire fi'l-fikri'l-İslâmî*. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rîfeti'l-Câmi'iyye, 1986.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût, vd. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akgül, Muhittin. "Nüzül-i İsâ Meselesinin Tefsir Geleneğine Yansımaları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2006), 43-75.
- Akman, Mustafa. "Kelâm Perspektifinden Kıyâmet Alâmetlerinin Mahiyeti". *Journal of Islamic Research* 32/1 (2021), 190-214.
- Altun, Hilmi K. "Behşemîyye ve Hüseyinîyye Arasında Zemahşerî'nin Yerinin Değerlendirilmesi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 711-738.
- Aydınlı, Osman. "Cârullah ez-Zemahşerî Özelinde Mu'tezile'nin Orta Asya İlim ve Kültür Hayatına Etkileri". *Uluslararası Sempozyum Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*. ed. Muhittin Düzenli vd. 267-281. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Aytepe, Mahsum. *İlahi Yardım ve Özgürlük Diyalektiği (Mu'tezile'nin Lütuf Teorisi)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Bayram, İbrahim. "Mustafa Sabri Efendi'nin Mahmûd Şeltût'un Hz. İsâ'nın Ref' ve Nüzülü Hakkında ki Fetvasına Eleştirileri". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2014), 110-135.
- Bebek, Adil. "Kelâm İlminde Nüzül-i İsâ". *Tarihten Günümüze Tartışmalı İnanç Meseleleri*. ed. Mehmet Bulgen. 127-134. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Berzencî, Muhammed b. Resûl. *el-İşâ'a li eşrâtü's-sâ'a*. nşr. Muhammed Zekeriyâ el-Kandehlevî. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, 2005.

- Beyzâî, Kemâlüddîn Ahmed el-Hanefî. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*. nşr. Yûsuf Abdürrezzâk. Kahire: Mustafa el-Halebî, 1949.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelâm Ehl-i Sünnet İtikadı*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cebr, Muhammed Selâme. *Eşrâtu's-sâ'a ve esrâruhâ*. Kahire: Dârü's-Selâm, 1993.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbü'l-Makâlât İtikadî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. thk. ve çev. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülü's Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. *Uzak ve Yakın Gelecekle İlgili Haberler*. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2000.
- Gezgin, Selçuk. "Zemahşeri'nin Nübüvvet Anlayışı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 795-835.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkihu'l-kelâm fi akaidi ehli'l-İslâm*. İstanbul: Necmi İstikbâl Matbaası, 1330.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İpek, Mikail. "Zemahşeri'nin Keşşaf'ında Nüzül-i İsâ Meselesi". *Bütün Yönleriyle Zemahşeri*. ed. Ömer Aslan - Hasan Özalp. 3 Cilt. 2/377-382. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2023.
- İsfahânî, Ebû'l-Kasım el-Hüseyn er-Râgıb. *el-Müfredâtü fi garibi'l-Kur'an*. thk. Safvân A. ed-Dâvudî. Dımaşk: Dârü's-Şâmiyye, 1412.
- Kadı Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan el-Esedâbâdî. *el-Muğni fi ebvâbi'tevhîd ve'l-'adl*. thk. Hıdır M. Nebhâ. 20 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Kadı Abdülcebbar, Ebû'l-Hasan Abdülcebbar b. Ahmed. *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-metâin*. nşr. Hıdır Muhammed Nebha. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an-ı Kerim Açıklamalı Mealî*. Ankara: TDV Yayınları, 2017.
- Karî, Ali b. Muhammed. *Dav'ul meâlî Şerhu Bed'il-emâlî*. thk. Haldûn Ali Zeynüddîn. Dımaşk: Dârü'l-Beyrûtî, 2011.
- Kılavuz, U. Murat - Sarıca, A. İskender, "Zemahşeri ve el-Minhâc fi usûli'd-dîn", *Mu'tezile Akaidi Kitâbü'l-Minhâc fi Usûli'd-Dîn*. 7-36. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn. *Sahîhu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özkan, Sümeysa. *Müslüman Kelamında Kıyâmet Alâmetleri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Seffârîni, Ebû'l-Avn Şemseddin. *Levâmi'u'l-envâri'l-behiyye ve sevâtü'ü'l-esrâri'l-eseriyye*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Seffârîni, Muhammed. *Ahvâlü yevmi'l-kıyâme ve 'alâmâtühe'l-kübârâ*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 2. Basım, 1986.
- Seyhan, Ahmet Emin. *Hadislerde Kıyâmet Alâmetleri (Envâru'l-Âşikîn Örneğinde)*. Isparta: Tuğra Ofset, 2006.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Teklif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/385-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Soğukoğlu, Fehmi. "Cibril Hadisinde Geçen Kıyâmet Alâmetlerinin Yeniden Değerlendirilmesi". *Hararân Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2018), 119-133.
- Şaşa, Mehmet. "Niyazi Mısıri'nin Perspektifinden Kıyâmet Alâmetleri". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu 17-19 Kasım 2017 Malatya*. ed. Nusret Akpolat vd. 1/581-597. 2 Cilt. Ankara: TDV, 2018.
- Şeltut, Mahmûd. "İsâ'nın Ref'i". çev. Ethem R. Fıglalı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (1978), 319-324.
- Şimşek, Özkan. "Mehdilik ve Nüzül-i İsa Tartışmalarında Mutezili Yaklaşım". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2018), 273-316.
- Şimşek, Özkan. *Mehdilik ve Nüzül-i İsa Tartışmaları -İslam'ın Klasik Çağında Eskatolojik Kurtarıcı İnanç*. Ankara: Fecr Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer. haz. Abdüsselâm b. Abdülhâdî Şennâr. *Şerhu'l-Akaid*. Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 2007.
- Topaloğlu, Bekir. "Kıyâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/516-522. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım 2010.
- Türcan, Galip. *Kur'an'da Ahiret İnanç*. Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2006.
- Türkmen, Hasan. "Nübüvvetin İspatı Bağlamında Zemahşeri'nin Mu'cize'ye Bakışı". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/2 (2018), 167-184.

- Yavuz, Salih Sabri. "Vücûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/135-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kıyâmet Alâmetleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/522-524. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâmda Peygamberlik ve Vahiyle İlgili Kavramsal Çerçeve". *Vahiy ve Peygamberlik*. 361-407. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2018.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harizmî. *el-Keşşâf 'an haka'iki ğavâmidü't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekavîl fî vücûhi't-te'vil Keşşâf Tefsiri*. ed. Murat Sülün. çev. Abdulaziz Hatip vd. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd. *Esâsü'l-belâġa*. thk. Muhammed Bâsil A. es-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî. *Mu'tezile Akaidi Kitâbü'l-Minhâc fî usûli'd-dîn*. nşr. çev. U. Murat Kılavuz - A. İskender Sarıca. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.